

En rak fråga: Ortorexi rätt ord på fel sak?

Nybildade termer är ibland inte helt lyckade, i varje fall tål de diskuteras. Till en sådan diskussion om termen *ortorexi* inbjuds läsekretsen.

HANS NYMAN

fil lic, språkrådgivare, Svenska Läkare-sällskapet, Stockholm

■ Först några rader om *orto-*, ett prefix nästan lika spännande som *para-*, som behandlades här för en tid sedan (LT 30/2001). Precis som andra prefix hade *orto-* ursprungligen en helt konkret betydelse, i detta fall 'rak'. Det som hör till 'upprätt ställning' kallas *ortostatiskt*, det som är 'rätvinkligt' är *ortogonalt*. I vår kalksten vimlar det av *ortoceratiter*, dvs fossil av raka hornliknande skal.

Det raka ofta det riktiga

Det raka är ofta det riktiga, de båda svenska adjektiven har samma stam. Svenskan är inte ensam om denna överförda betydelse, engelskans *right* och tyskans *recht* betyder både 'rak' och 'riktig'. Många språk använder enbart det grekiska *ortografi* för det som i vår grundskola oftare kallas rättstavning.

Även latinets *rectus* har samma dubbelhet, det finns både i *rectum*, 'den raka tarmen', och i ett adjektiv som *korrekt*, som etymologiskt betyder ungefär 'tillrättad'. Ursprungsbetydelsen av *ortopedi* brukar ofta anges som 'konsten att göra barn raka'. Kanske det vore mer exakt att översätta till 'konsten att rätta till barnen' (nämligen deras skelett). Termens uppfinnare, fransmannen Andry, definierade år 1741 sin nyskapelse så här: »l'art de prévenir et de corriger dans les enfants les difformités du corps«, alltså »konsten att förebygga och rätta till kroppsliga missbildningar hos barn«.

Just denna betydelse av att rätta till en skevhet är vanlig hos *orto-*. Tydligast syns den kanske i *ortodonti*, 'tandreglering', *ortopti*, 'korrigering av felaktigt seende, oftast skelning', och *ortonyki*, 'korrigering av inväxta naglar'. Ibland förklarar prefixet bara att det som följer är 'riktigt', dvs har sin egentliga, sin 'verkliga' betydelse. *Ortosömnen* är djupsömnen, till skillnad från den *paradoxa* drömsömnen, även kallad *parasömn* eller *REM-sömn*. Samma motsatsförhållande mellan *para-* och *orto-* ser man i *paradoxal*, egentligen 'mot vedertagen uppfattning', eller om man så vill 'mot den rätta läran', och i *ortodox*, som

ju betyder 'renlärig', dvs 'med den rätta uppfattningen'.

Ortorexi diskutabelt nytillskott

Nu har ortofamiljen begåvats med ett nytillskott: *ortorexi*. Det har nog ännu inte kommit i var mans mun (trots att det betyder 'rätt aptit') eller fått fotfäste i något lexikon, så vi kan ännu påverka dess öde och fråga oss om det behövs. Pappa till nykomlingen är Steven Bratman, en amerikansk läkare från Colorado. Han ger en sammanfattning av sin innovation i en artikel i *Yoga Journal*, 1997 (tillgänglig på nätet). Några citat från hans artikel: »... some of them have actually contracted a novel eating disorder for which I have coined the name 'orthorexia nervosa'. — — Orthorexia nervosa refers to a pathological fixation on eating proper food.« Bratmans intresse för ämnet bottnar i att han själv just tagit sig ur en lång period av *orthorexia nervosa*. Han beskriver sitt tillstånd så här: »The poetry of my life was disappearing. My ability to carry on normal conversations was hindered by intrusive thoughts of food. The need to obtain meals free of meat, fat, and artificial chemicals had put nearly all social forms of eating beyond my reach. I was lonely and obsessed. — — The problem of my life's meaning had been transferred inexorably to food, and I could not reclaim it.« För Bratman låg lidandet främst eller kanske enbart på det sociala planet. Hans näringsintag och fysiska hälsa lämnade nog inte mycket övrigt att önska. Men ett liv som en odräglig kuf blev en allt större psykisk belastning, och hans liv blev alltmer begränsat.

I Sverige har termen *ortorexi* nu presenterats så många gånger i allmän press att det kan vara dags för några reflexioner från medicinspråkligt håll.

Dagens Nyheters hälsobilaga den 9 juni 2001 innehåller bl a följande rubrik: »Ortorexi. Nyttighetsiver skapar ny typ av ätstörning«. Några rader längre ned förklaras: »Ortorektikern är besatt av att tänka på matens kvalitet.« I *Mjölkspegl* nr 2, 2001, sidan 2, finns en artikel med titeln »För mycket av det nyttiga«. Därunder läser vi: »Läkare varnar nu för en ny sorts ätstörning, ortorexi, vilket in-

nebär att man äter överdrivet nyttigt.« Tidskriften *Amelia* (mer sällan citerad i denna tidning) definierar i nr 11, sidan 19, *ortorexi* som »Sjuklig besatthet av att äta så kallat 'nyttigt'«. Det senaste nedslaget finner jag i SvD den 1 oktober. Där presenteras *ortorexi* under rubriken »Bättre bli mätt än äta helrätt«.

Gemensamt för alla dessa artiklar är att de hänvisar till en nyutkommen bok »Ät allt!« (Alfabet, 2000), skriven av två dietister och experter på ätstörningar. Ett av bokens budskap är att alltför många i sin iver glömmar det viktigaste, att äta allsidigt, och tolkar kostanvisningarna galet genom att fixera sig på ett visst råd och sedan överdriva det. En rekommendation att minska på vissa typer av fett blir för dessa människor en svart-listning av allt fett, en upplysning om att kostfiber är nyttigt leder till en totalfibrös meny osv. Sådana missuppfattningar kan självklart leda till en rad brist- och sjukdomstillstånd, vilka de nämnda artiklarna inte är sena att rada upp.

Men dessa introduktörer av *ortorexi* går för långt. Författarna till »Ät allt!« använder inte alls termen och betackar sig för den. De är närmast förvånade över det genomslag den fått i pressen. En av författarna, Gisela van der Ster, som disputerat på matmönster hos anorektiker och bulimiker, påpekar för mig att missförstånd av kostråd och överdrifter hör till alla typer av ätstörningar. Det beskrivna skulle därför möjligen kunna kallas ett specialfall av *anorexi*. Hon framkastar tanken att eftersom *anorexi* uppfattas som något kvinnligt så väljer en man helst en annan term. En stor stark karl kan ha både pondus och *ortorexi*, men ett *förstadium till anorexi* skulle kanske gå hans självkänsla förnär. *Amelia* ger mycket riktigt följande upplysning: »Men ortorexi drabbar även män.«

Men även om termen begränsas till ett psykologiskt plan och inte betyder något annat än överdriven renlevnad och nyttighetsfundamentalism, så är författarna till »Ät allt!« ganska kallsinniga till den nya termen. Vad tror ni läsare?

Ur rent svenskspråkig synpunkt är termen lyckad, lagom lång, lätt att skriva och uttala. Den låter naturlig men vetenskaplig, vilket kanske bidragit till populariteten. Etymologiskt är termen *ortorexi* knappast perfekt, men det blir svårt att hitta en bättre. Hos många Greklandsresenärer har kanske *Kalí órexi!*

(‘God aptit!’) lämnat spår i hörselminnet. Det gamla och det nya grekiska ordet för ‘aptit’ var och är *órexis*. Men strängt taget är det kanske inte aptiten vår term främst handlar om, snarare en *mani* (‘galenskap’), för en viss typ av mat, för dess nytthet. Vad bör detta kallas? Några ord som dyker upp just nu i mitt termcentrum är *ortomani*, *sitomani* eller *trofomani*. Det allmänna grekiska ordet för ‘mat’ är *sitos*, det ingår i t ex *parasit*, ‘den som intar sin föda bredvid’, dvs ‘snyltgäst’. *Sitomani* uttrycker alltså någon sorts maniskt förhållande till födan. I *trofomani* är ‘föda’ utbytt mot ‘näring’, på grekiska *trofe*. Termen borde strängt taget omfatta tre begrepp: galenskapen, maten och »riktigheten«. I de båda sista kom nyttheten bort. Och i *ortomani* kommer istället maten bort. Kanske i alla fall det redan lanserade *ortorexi* är bäst om vi nu skall ha en term för matfixeringen. Smaka på ordet! God aptit! Och kom med synpunkter!

Kommentar

II Om Bratmans artikel publicerades 1997 och termen *ortorexi* dyker upp först i detta millennium förefaller det knappast som om begreppet skulle göra en kometkarriär i terminologivärlden. Hans Nymans underbara och så kunniga inlägg är stimulerande att läsa, men jag uppfattar det så att språkproblemet är intressantare än frågan i sig själv. Merparten av citaten kring *ortorexi*-begreppet förefaller cirkulera med utgångspunkt från samma källa.

Typiskt för amerikansk inställning till kost, motion och livsstilsfrågor har ju varit detaljfokuseringen, med kort halveringstid för intresset. Ett tag var sockret boven (»the white villain«), sen blev salt farligare än droger, »red meat« närmast döden i grytan (intressant Bibelcitatt för övrigt!) och kolesterol ett av djävulen påfunnet gift. Men uthålligheten var begränsad och snart är allt vid det gamla vanliga, medel-BMI tickar oförändrat upp, ytterligare 1 procent av amerikanerna överskrider fetmagränsen 30 kg/m² per år och alla risker är glömda. Min gissning är att *ortorexin* förblir en smal nisch för ett fåtal besatta. Bortsett från den lingvistiska yra termen må provocera misstänker jag att behovet av termen i framtida medicin är så begränsat att termen bara har akademiskt intresse. Därmed menas ofta inget intresse alls.

Stephan Rössner
professor, överviktsenheten,
Huddinge Universitetssjukhus

Kringelkrokar kring forskning

II Jag är lite förvånad över att prepositionen »kring« används när man talar eller skriver om forskning, t ex »psykologen arbetade med forskning kring alkohol«. Varför jag tycker det är konstigt är för att är det någonting jag uppfattar som fokuserat, »pang på rödbetan« med syfte att undvika störande kringfaktorer, så är det forskning ...

Prepositionen »kring« efter forskning förutsätter att man uttalar sig otydligt. Det blir konstigare med »kring« ju tydligare man blir.

Exempel: Psykologen arbetade med forskning kring alkohol. Psykologen arbetade med forskning kring effekter av högt alkoholintag hos medelålders män.

Andra exempel: Hortonomen arbetade med forskning kring växtdelar. Ortopeden vigde sitt liv åt forskning kring skelettet (i mjukdelarna då?).

Vilken/vilka prepositioner är »rätt« att använda efter »forskning« och »forskka«?

Ylva Gefvert

språktintresserad dietist, Skövde

Kommentar

II I en enskild undersökning är det viktigt att man tydligt och klart formulerar vad man vill undersöka, och hur, precis som Ylva Gefvert menar. I det sammanhanget brukar ordet »forskning« dock inte användas så ofta. Men när man t ex vill tala om en viss persons samlade forskning inom ett visst område kan »kring« eller »om« eller »inom« passa bra. Också prepositionen »i« är användbar. Nationalencyklopedins ordbok föreslår just »i« eller »kring« eller »om« efter ordet »forskning«. Till exempel bör man kunna säga: »Psykologen forskade kring alkohol« eller »Psykologens forskning i alkoholens verkningar«. Även »på« används ofta: »Forskning på embryonala stamceller«. Då syftar man kanske mer konkret på vad forskaren ägnar sig åt. Den formen har möjligen blivit vanligare på senare år.

Jarl Holmén

Magnetröntgen en styggelse

II Stöter vid två tillfällen på det vederstyggliga uttrycket »magnetröntgen« i Läkartidningen 1–2/2002, dels i den medicinska kommentaren »Många etiska dilemman i allmänläkarens möte med patienten ...« (sidorna 18-20), dels i artikeln »Allmänläkare utfrågade om etik ...« (sidorna 21-4).

Magnetisk resonanstomografi har inget med röntgen att göra, vilket är ett utomordentligt elementärt påpekande. Att uttrycket förekommer i hälsospalter i »tantpressen« må vara hänt, men varför förekommer nu denna nonsens-term i Läkartidningen? Korrekturläser man slarvigt, eller har man gett upp i brist på kort bra term? Det får nämligen medges att när det gäller själva apparaten har uttrycket »magnetkamera«, som är en bra term, etablerat sig, medan benämningen av själva undersökningen inte funnit en lika lyckad term. »Magnetkameraundersökning« är korrekt men klumpigt, »MR-undersökning« något kryptiskt osv. Frågan om lämplig term får gärna gå vidare till den som känner sig skickad. Försättningsvis hoppas jag få slippa se uttrycket »magnetröntgen« i Läkartidningen. Skälet är inte enbart en fråga om språklig stringens, utan även en fråga om vad slags fysikalisk påverkan patienten tror sig vara utsatt för. Röntgenstrålar skall som bekant hanteras med sparsamhet, och man skall inte ge folk intrycket att man utsätter dem för dylika, när man inte gör det.

Lars Wester

radiolog, Högländssjukhuset, Eksjö

Kommentar

II Vi är helt överens. Ordet »magnet-röntgen« bör utmönstras. I just de ovan beskrivna artiklarna ligger ansvaret dock hos dem som lade upp undersökningen, i vilken fyra grupper av allmänläkare skulle ställas inför två olika patientfall. Den ena patienten påstås ringa och vilja ha remiss för magnetröntgen och en stund senare insistera på magnetröntgen. När studien publicerades i Läkartidningen var det för sent att göra något åt detta olämpliga ordval.

Annars brukar vi använda termerna »magnetisk resonanstomografi«, »magnettomografi« eller »magnetkamera(undersökning)«. »Magnetkamera« passar kanske bäst när man talar med patienten.

Jarl Holmén